

XIX. YÜZYIL SONUNDA GÜNEY-DOĞU ANADOLU'DA FRANSIZ POLİTİKASI*

Prof. Dr. Bayram KODAMAN**

Fransa'nın, daha XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'yla yakın temas kurduğu ve bunu daha sonraki yüzyıllarda da devam ettirdiği bilinen bir husustur. İki devlet arasındaki bu ilk münasebetler daha çok siyasi bir avantaj sağlama arzusundan doğmuştur. Zira o sırada Fransa'nın doğusunda, Osmanlı devletinin batısında ve her ikisinin rakibi veya düşmanı olan Alman İmparatorluğu (Hasburg Hanedanı) bulunuyordu. Hasburg hanedanına, karşı bir müttefik, bir destek arama ihtiyacı iki devleti birbirine yakınlaştırmıştı. Bu siyasi yakınlık daha sonraki yüzyıllarda Fransa'ya verilen dinî imtiyazlar (şarktaki hristiyanları himaye) ve ticari haklarla da takviye edilerek üç boyutlu hale getirilmişti.

XVII., yüzyıldan itibaren iki devlet arasındaki mevcut ilişkilerin şekli ve muhtevasının değişmeye başladığına şahit oluyoruz. Bunun sebebi, sanyai inkılâbı ve kolonyalizm sayesinde Fransa'nın güçlenmesi, buna karşılık Osmanlı devletinin ise gittikçe zayıflamasıydı. Bu zaafına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu işgal ettiği topraklar, sahip olduğu nüfusla dünya ticaretinde önemli ve anahtar bir mevkiye malikti. Halâ Asya'yı, Afrika'ya -Avrupa'ya bağlayan ticaret merkezleri ve yolları onun toprakları üzerinden geçiyordu. Bu özelliğiyle de ekonomik, siyasi, ticari yönden cazibe merkezi olmaya ve Avrupalı devletlerin dikkatini çekmeye devam ediyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da makina üretiminin artması, emperyalizm ve kolonyalizmin doruk noktaya çıkmasıyla Osmanlı İmparatorluğu, daha da önem kazanmaya başladı. Bu çağda, Osmanlı devletiyle ilgili konular **Şark Meselesi** adı altında ele alınmaya başlanmıştır.

O halde Şark Meselesi nedir? Şark Meselesi, sonuçta Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını sağlayacak teşebbüslerin ve meselelerin tû-

(*) Türk Fransız Dostluk Derneği tarafından 22 Nisan 1989'da Ankara'da düzenlenen «Tarih Boyunca Türk Fransız Münasebetleri Semineri»ne (Séminaire sur les Relations Turco-Françaises à Travers l'Histoire) tebliğ olarak sunulmuştur.

(**) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dekanı.

müdü. Bunun içinde, Düvel-i muazzamanın imparatorlukta pazar ve hammadde bulmaya, yönelik her türlü faaliyetiyle, imparatorlukta gayr-i müslim hatta gayr-i Türk teb'ayı devletten ayırma ve nihayet mümkün olursa bizzat topraklar ele geçirme teşebbüsleri de vardır. Kısaca Şark Meselesi Düvel-i muazzama için siyasî, ticarî, malî, askerî avantajlar sağlamayı, Osmanlı devleti için ise yarı sömürge olmayı ve parçalanmayı ifade ediyordu. Demek ki, Şark Meselesinin özel faktörleri **pazar - hammadde-gayr-i müslim teb'a'nın mevcudiyeti'dir**. Bunlara, dünya ticaretini ve siyasetini etkileyen Doğu Akdeniz, Boğazlar, Süveyş Kanalı, Basra Körfezi, Karadeniz, Asya-Afrika ile Asya-Avrupa, ticaretinin kesiştiği ticaret yolları ve ticaret merkezleri de eklenince Şark Meselesi'nin emperyalist, kolonyalist Düvel-i muazzama için ne anlama geldiğini kestirmek pek zor olmasa gerektir.

Bu genel girişten sonra Fransa'nın Doğu Anadolu'da veya Anadolu'nun güney doğusunda takip ettiği politikaya geçebiliriz. Bu arada niçin bu konuyu seçtiğimizi de açıklayalım, Bunun sebebi ise, Fransa'yı bölgede nüfuz tesis etmeye iten bazı özel sebeplerin bulunduğu kanaatinin bizde doğmuş olmasıdır. Gerçekten de Fransa'nın bölgeye XVIII. yüzyıldan itibaren özel bir önem vermiş olduğunu görüyoruz. Ayrıca, Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivinde Diyarbakir, Halep, İskenderun, Maraş, Musul, Urfa, Adana ile ilgili konsolos raporlarını incelemiş olmamız, genel de olsa bizi bu konuda bir yazı hazırlamaya sevk etmiştir.

Bilindiği üzere, Halep şehri uzun zaman **Orta Doğu'nun** önemli ticaret merkezi olmuştur. Bu önemini Asya-Avrupa, Anadolu-Arabistan ticaretinin kavşak noktasında olmasına borçludur. Bu konudan ötürü de Avrupa devletlerinin ve tüccarların dikkatini çekmiştir. Nitekim XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İngiltere'nin başlıca ticaret merkezi haline gelmiştir. Şehirde daima 30 veya 40 ticaret firmasının İngilizlere ait olduğunu görüyoruz. Daha çok ipek, ipekli kumaşlar, pamuklular, baharat, boya ürünleri ve keçi, derisi gibi ürünlerin ticareti yapıyordu.¹

İngiltere büyük bir kolonyal (sömürge) İmparatorluğu kurduğu için, Halep ticaretine pek ihtiyacı kalmadı ve bıraktı. İngiltere'nin bıraktığı bu boşluğu Fransa, özellikle Marsilya tüccarları vasıtasıyla doldurmakta gecikmedi. Böylece, uzun zamandır İngiltere'yle rekabet eden Fransa, şark ticaret tekeli az veya çok eline geçirmiş oldu. Bunun sonunda Fransa hem kendi kolonilerinden getirdiği malları, hem Lyon tezgâhlarında dokunan kumaşlarını (çuha) pazarlama, imkânı buluyor, hem de Doğu Akdeniz ve hinterlandi olan bölgelerden hammaddē (özellikle ipek kozası)

1. Pierre Leon, *Histoire Economique et Sociale du Monde*, Paris, 1978, Cilt: 3, s. 578.

İhtiyacını gideriyordu. XIX. yüzyılda buharlı gemilerin ticarete devreye girmesiyle ve sanayi üretiminin hızla artmasıyla Doğu Akdeniz ticareti Fransa için gittikçe önem kazanmaya başladı.

Fakat XIX. yüzyılda meydana gelen siyasi, teknik, iktisadî değişiklikler sonunda Akdeniz'in ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisinde ve siyasetinde önemi birden tekrar ön plana çıktı. İngiltere'nin bölgede nüfuzu iyice artmaya başladı. **Avusturya-Macaristan Balkanlar yoluyla, Almanya demiryolları siyasetiyle, Rusya askerî gücü vasıtasıyla** Orta Doğu'da, Akdeniz'de menfaat sahaları temine çalışıyorlardı. Bu vaziyet karşısında Fransa'nın kendi ticarî, siyasî menfaatlerine sağlam bir dayanak noktası bulması ve bu noktanın etrafında-arkasında geniş bir coğrafi alanı tesir sahası haline getirmesi gerekiyordu.

Fransa istinat ve sığınma noktası olarak **Beyrut-Şam-Halep ile İskenderun-Halep** hattını ve bölgesini seçti. Bu seçimi de tesadüfî değildi. Etnik, din ve mezhep bakımından hemen hemen en karışık bölge durumundaydı. Bölgede **türk, arap, ermeni, süryani, rum, marûni, durzi, müslüman, nesturi, hıristiyan, yahudi, gregoriyen, ortodoks, katolik, şii, sunnî** yan yana yaşıyorlar ve birbirlerine de pek iyi gözle bakmıyorlardı. Hinterlandını teşkil eden **Adana, Maraş, Diyarbakir, Musul** taraflarında da bu etnik ve dinî mozayik mevcuttu. Bu karmaşık, karışık etnik, dinî ve mezhebî yapı esasen dış müdahaleler için fevkalâde elverişli bir zemin oluşturuyordu. Zayıf bir imparatorluğun toprakları üzerinde daima anlaşmazlık konusu olabilecek ve tahrike müsait yapının mevcudiyeti, bölgede menfaati bulunan güçlü devletin politikasına manevra kabiliyeti ve hareket serbestiyeti verdiği için önemliydi. Ayrıca, Fransa için başka elverişli bir bölge de yoktu. **Mısır, Bağdat, Basra, Karadeniz** kıyıları başka devletlerin menfaat alanı içine giriyordu. Öte taraftan bölge İstanbul'dan uzak, merkezî otoritenin zayıf olduğu yerdir.

Fransa, Halep'e yerleşmekle şu coğrafi hatları, ticarî bölge ve yolları kontrol altına alabilecekti :

- İskenderun - Halep - Diyarbakir - Tebriz - İran (Asya)
- İskenderun - Halep - Bağdat - Basra ve İran (Asya)
- İskenderun - Halep - Musul - İran (Asya)
- İskenderun - Halep - Harput - Erzurum - Erivan (Rusya)
- İskenderun - Halep - Adana - Maraş (Anadolu)
- Halep - İskenderun - Mısır (Afrika).

Diyarbakir'deki Fransız Konsolosu Mr. **F. Bertrand** 25 Temmuz 1888'de Dışişleri Bakanına gönderdiği bir mektupta Halep'ten şu şekilde bahsediyordu :²

2. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, **Correspondance Commerciale, Diyarbakir, 1883-1897.**

«... Diyarbekir tamamen Halep'e bağlıdır. Bölgedeki tüccarlar mallarını Halep'ten alıyor. İhraç edilecek mallar da oraya gönderiliyor. Tüccarlarımızın Diyarbekir'le direk temasına geçmesine lüzum yoktur. Halep onlar için daha güvenli bir yer ve orada tanınmış pek çok Avrupalı ticaret firması var. Tüccarlarımız bunların vasıtasıyla iş yapabilirler...»

Yine, İskenderun Vis Konsülü (Konsolos yardımcısı) Mr. Alexandre Mercinièr Dışişlerine yolladığı 6 Aralık 1900 tarihli ve 32 sayfalık bir raporda şehir, ve şehrin ticarî trafiği hakkında şu bilgileri vermektedir:³⁾ «...İskenderun, Suriye kıyılarının en emin limanı olduğu kadar, en önemli yeridir. Yılda yaklaşık 400 gemi girip çıkmaktadır. Bu sayı ile Akdeniz'in diğer limanlarıyla boy ölçüşecek durumdadır. İskenderun'un önemi ticaretinden ve sanayisinden ileri gelmemektedir. Zira, burası ne üretim ne de tüketim merkezidir. Önemi coğrafi konumundan ileri gelmektedir. Şehir hemen limanın yanındadır. Ülkenin iç kesimlerine geçit vermektedir. Fırat havzası, Pers (İran) ve Kafkasya hinterlandını meydana getirmektedir. Bu konumu, ileride ticarî trafiği artıracaktır...»

Görüldüğü üzere bölgedeki Fransız konsolosları ve vis konsülleri Halep ve İskenderun'un coğrafi ve ticarî öneminden bahsederek, hükümetlerinin dikkatlerini çekmektedirler. Hakikaten, İskenderun ve Halep'in konumu Fransa'ya Orta Doğu'da siyasî, ticarî üstünlük ve avantajlar sağlayacak niteliktedir.

Fransa bölgede varlığını, nüfuzunu artırabilmek için, XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başlarında faaliyetlerini çeşitli alanlarda sürdürmeye ve artırmaya devam etti. Bu faaliyetlerin başında şüphesiz ticaret gelmektedir. Bu ticaretin, hacmini ve türünü değerlendirebilmek için, İskenderun limanından Fransa'ya yapılan ihracat ve oradan yapılan ithalât rakamlarına ve mallarına bakmak gerekmektedir. Bu tür bilgileri yine konsolos raporlarından kısaca aktarmakla yetineceğiz. Fransa'nın 1890 - 1900 tarihleri arasında İskenderun limanına girip çıkan buharlı gemi sayısı 40 veya 50 arasında değişmekte, taşıdıkları yük miktarı ise 72.000 ile 77.000 ton civarındadır. Gerek gemi sayısı gerekse taşıdığı yük bakımından Fransa ile ilk üç sıradadır. Yapılan ihracat ve ithalatın frank olarak değeri de ihracat için dört ile altı milyon; ithalât için de iki ile üç milyon arasında seyretmektedir. Bu rakamlar 1892-1900 tarihlerine aittir. İhracat ve ithalât mallarının türleri ise şunlardan ibaretti:⁴

3. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Correspondances consulaires et commerciales, Diarbékir et Alexandrette, 1793-1901, Tome II.

4. Aynı yer.

İskenderun Limanından

İhraç edilen mallar	İthal edilen mallar
Dokuma kumaş (Tissus)	İpek işleri (Soierie)
Yün (Laines)	Hırdavat (Quincaillerie)
Pamuk (Coton)	Çuha-Kumaş (Draps)
Maroken (Maroquine)	Ecza (Droguerie)
Deri (Peaux)	Şeker (Sucre)
Bakır (Cuivre)	Kahve (Café)
Antep Fıstığı (Pistaches)	İpek (Soie)
Tahıl (Céréales)	Demir (Fer)
Mazı (Galles)	Demir Aletleri (Ferraillerie)
Elma (Pommes)	Kağıt (Papièr)
Susam (Sésames)	Kurşun (Plomb)
Haşhaş tohumu (Graines de Pavots)	Çelik (Acier)
Afyon (Opium)	Çinko (Zinc)
Badem (Amandes)	Şarap (Vins)
Kayısı Çekirdeği (Noyaux d'Abricot)	Cam ve Kristal (Verrerie et Cristaux)
Zeytin yağı (Huile d'Olives)	Bakır (Cuivre)
Mücevherat (Bijoux, Or, argent)	Bakır eşya (Objet en cuivre)

Yine Diyarbekir'den yapılan ihracat ve ithalatta Fransa'nın payı ilk üç sırada yer alıyordu. İhracat miktarı 1890 yılında 13.284 sterlin, 1891 yılında ise 15.210 sterlindir. İthalattaki payı da 1890 için 15.200 sterlin, 1891 yılı için 18.895 sterlindir. İhraç ve ithal edilen malların türleri İskenderun'dan yapılan ihraç ve ithal mallarından pek farklı değildir.⁵

Fransa'nın, bölge ve hinterlandında ikinci derecede önem verdiği husus ise misyonerlik faaliyetleri olmuştur. Bu bölgede gayr-i müslim unsurların (Ermeni, Süryani, Nesturi, Yezidi) çok ve çeşitli olması, Fransa'yı bunlar nezdinde dinî, kültürel ve siyasî alanlarda bazı teşebbüslerde bulunmaya sevk etmiştir. Zira, bu unsurların eğitim yoluyla Fransız kültürüne asimile edilmeleri Fransa'nın bölgede nüfuz ve tesirini artırabilirdi. Fransa bu yolla kendisine sosyal, kültürel ve dinî bir taban yapmak istemiştir. Bunun için gayr-i müslimlerin katolik mezhebine döndürülmesi, onlara fransızca'nın öğretilmesi, ve fransız kültürünün verilmesi Paris hükümetinin hedeflerinden biri olmuştur. Bu maksatla Adana, Maraş, Antep, Urfa, Diyarbekir,

5. Fransız Dışişleri Arşivi, *Correspondance Commerciale, 1883-1897, Diarbékir, Année 1892, Turquie d'Asie, Commerce du Vilâyet de Diarbékir en 1891.*

Harput, Musul ve Halep bölgelerinde dinî ve lâik okullar açılmıştır.⁶ Bu faaliyet alanında İngiltere ve Amerika Fransa'ya rakip iki devletti. Fransa, bu faaliyetlerinde Adana bölgesi Ermenileri üzerinde oldukça tesirli olmuş görünüyor. Zira, Adana Ermeni Piskoposu Paul Terziyan Adana ve Maraş bölgesinde Fransa devleti himayesinde Fransız kültürünün ve dilinin hakim olduğu bir Ermeni devleti kurulmasını Fransa hükümetine gizlice teklif edecek kadar ileri gitmiştir. Fakat bu küçük Ermenistan projesinin gerçekleşmesi için Fransa'dan istediği desteği görememiştir.⁷

Fransız hükümetinin bölgede yapmayı düşündüğü, fakat gerçekleştirmediği faaliyetlerinden biri de Güney Doğu'daki Osmanlı vilâyetleri'ndeki gayr-i müslimleri Cezayir'e göç ettirme işidir. Yine İskenderun'daki vis konsülü Mr. Alexandre Mercinier Dışişleri Bakanı Delcassè'ye 10 Ocak 1901'de yazdığı mektupta bu göç ettirmeden şöyle bahsediyordu : «Bazı avantajlar vaadiyle Suriye, Mezopotamya ve Ermenistan bölgelerindeki hıristiyan unsurların Cezayir'deki vilâyetlere göçü teşvik edilmelidir. Bu gayr-i müslim unsurların büyük bir kısmı Kuzey Amerika'ya göç etmektedir. Bunların Cezayir'e yerleşmesi Fransa'nın kolonizasyonu bakımından çok faydalı olacaktır. Fransa'ya değerli hizmetler verebilirler. Zira Asya Osmanlı hıristiyanlarının pek çoğu bizim okullarımızda yetişmiştir, hemen hemen Fransız sayılırlar.⁸» Bu teşebbüs o günkü şartlar altında gerçekleşmemiştir.

Sonuç olarak Fransa sözkonusu bölgelerde hakikaten derin izler bırakmıştır. Bu izlerin menfi yönleri yanında, müsbet yönleri (özellikle kültürel açıdan) olduğu muhakkaktır. Osmanlı İmparatorluğu 1918 yılında parçalandığında Adana, Suriye, Antep-Maraş, Urfa, Hatay, Halep bölgelerinin Sevres Anlaşması'yla Fransa'ya terk edilmesi tesadüfi olmasa gerektir. Bu, Fransa'nın uzun yıllar takip ettiği bilinçli ve sabırlı bir politikanın eseridir. Bölgedeki, gayr-i müslimler, özellikle Ermeniler nezdinde ise hiç bir zaman İngiltere'nin sahip olduğu nüfuza sahip olamamıştır. Adana bölgesindekiler üzerinde bu tesiri biraz fazla olmuştur. Lübnan'da ise Fransız varlığı sürekli kılınmıştır.

6. Fransız Dışişleri Arşivi, *Correspondance politique et commerciale*, vol : 964 page : 1-48. Liste des Etablissements religieux en Turquie et des établissements laïques, 1914-1915.

7. Bu konuda bakınız : Bayram Kodaman, «Abdülhamid ve Paul Terziyan» *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1987, Sayı: 2. ss. 42-49. «Deux Propositions Opposées pour la Solution du Cas Armenien» *Mélanges Professeur Robert Mantran Tunus-Zaghuan*, 1988, ss. 147-152.

8. Fransız Dışişleri Arşivi, *Correspondance consulaire et commerciale*, Alexandre et Diarbékir, 1883-1897, 18 Mayıs 1889. Ayrıca bakınız : Bayram Kodaman, «La Présence Culturelle et religieuse de la France En Anatolie orientale de 1878 à 1914» *L'Empire Ottoman, La République de Turquie et la France, (VARIA TURCIA III)* İstanbul-Paris, 1987, ss. 391-400.